

УДК 271.2: 655.41 (437)

КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ І НА СЛОВАЧЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Андрій ЦЕБЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи

Проаналізована книговидавнича діяльність Православної Церкви в Чехословаччині (від 1993 р. Чехії та Словаччині). Виділені етапи розвитку, їх особливості та функціонування. Охарактеризовані православні видавництва. Розкрито інтегративну роль та завдання книговидавничої справи.

Ключові слова: Православ'я, Чехословаччина, Чехія, Словаччина, книговидавництво.

Книговидавнича діяльність Православної Церкви в Чеських землях і на Словаччині впливається сьогодні в загальний історико-культурний процес збереження, вивчення і публікації духовної спадщини. Актуальність теми статті обумовлена тим, що в сучасних історичних умовах не втрачає значення роль книги у формуванні світогляду та духовності. Під впливом церковної літератури, яка утверджує принципи християнських засад, створюється громадська думка, визначаються ідеологічні пріоритети, формується система духовних цінностей у суспільстві. Мета статті – аналіз розвитку книговидавничої діяльності Православної Церкви в Чеських землях і Словаччині в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

У науковій літературі це питання спеціально не вивчалось. Дослідники торкалися його лише принагідно, зокрема в поодиноких рецензійних аналізах¹. У нашій студії зроблено спробу проаналізувати книговидавничу діяльність Церкви, висвітлити процес її становлення та функціонування.

Книговидавнича діяльність Православної Церкви в Чехословаччині почалась ще в перші роки ХХ століття, за часів товариства “Православна бесіда”². Тоді була перекладена чеською мовою Літургія, видавались календарі, катехізиси, книги, брошури, які знайомили чехів з вірою їх предків, з Православ'ям. Після того, як православні в 1924 р. вийшли із Чехословацької церкви, розпочалась в чеському Православ'ї велика літературна діяльність³. Незважаючи на різноманітні випробовування, впродовж 17 років (1925–1941) Церква отримала всю літературу, необхідну для її функціонування.

Після звільнення від нацистської окупації Чеська православна єпархія відновила видавничу діяльність. Багатотисячним накладом була видана

брошура: “Мала церква – великий подвиг”⁴, що розповідала про Православну Церкву в Чехословаччині і страту єпископа Горазда. Видання повторилося 4 рази (1944, 1945, 1947, 2011)

У післявоєнний період Православна Церква в Чехословаччині посилено зайнялася виданням богослужбових книг. Станом на 1954 р. було видано повне коло православних богослужбових книг церковнослов’янською мовою під назвою “Великий Збірник”⁵, який містить Часослов, Октоїх, Загальну і Святкову мінеї, Постову і Квітну тріоді. Крім того видано: Службник, Требник, Чеський молитовник та низку книг для навчання народу Закону Божого, зокрема Катехизис, який склав єпископ Горазд⁶.

До Другої світової війни книги друкували тільки чеською мовою, а після війни виникла необхідність видавати їх церковнослов’янською, словацькою та російською мовами. У післявоєнний період було видано 5 книг російською мовою⁷: “Коротка історія Старого і Нового Завіту” (колективна робота)⁸; “Історія Християнської Православної Церкви”⁹ єпископа Дамаскіна, “Троїце-Сергієва лавра”¹⁰ (текст російський, чеський і словацький); “Православний катехизис”¹¹ єпископа Горазда.

Навчальний посібник “Історія Православної Християнської Церкви”¹² передрукований з видання 1936 р., який уклали єпископ Мукачівсько-Пряшівський Дамаскін і його помічник о. Олексій Дехтерев. Нове видання доповнене деякими даними, які стосувалися Карпатської Русі і Пряшівщини. Книжка видав Екзархат Московської патріархії в Чехословаччині у 1950 р., російською мовою на 80 сторінках формату А5. Її наклад складав 5 тис. примірників. Структурно посібник складався з передмови (5–8), вступу (9–10) і п’яти розділів (10–76). Перший-третій розділи присвячені історії християнства від приходу на землю Ісуса Христа до поч. 50-х рр. XX ст. Четвертий розділ розповідає про історію РПЦ, а п’ятий – історію Карпатурської Православної Церкви.

Церковнослов’янською мовою було видано 7 книжок¹³: “Короткий православний молитвослов”¹⁴, “Службник” (фоторепродукція з петроградського видання 1918 р.)¹⁵, “Великий збірник”¹⁶ у трьох частинах – Мінея загальна, Мінея святкова, Тріодь постова і квітна, написані кирилицею і “Требник” (доповнена фоторепродукція з петроградського видання 1918 р.; латинським шрифтом слов’янський текст), “Величає душа моя Господа”¹⁷ і “Хліб душі”¹⁸ – молитовник, виданий латинським алфавітом, виходив 4 рази, останнє четверте видання в 1960 р. накладом 5000 примірників.

Словацькою мовою видано 12 книг¹⁹: “Ватикан і Православна Церква” Г. Костельника (також і чеською мовою)²⁰, “Коротка історія Православної Церкви” (колективна робота); “Православний катехизис”²¹ єпископа Горазда, літографований курс лекцій “Дисципліна” (3 томи); брошура “Нехай усі одно будуть”; “Свята літургія”, “Пастирське богослов’я”, “Загальний типікон”, і “Гомілетика” о. Кернашевича (на ротапінті)²²; “Вибрані твори” митрополита Николая (Ярушевича)²³; колективна праця “Біблійна робота”; вибрані розділи із праці

патріарха Сергія (Старогородського) “Про спасіння” в перекладі Р. Яковлевича (1956)²⁴ і деякі інші книги, лекції та брошури.

Було надруковано 11 книг чеською мовою²⁵. Серед них друге видання “Православного катехізису”²⁶ єпископа Горазда. У ньому в 1247 запитаннях і відповідях викладена догматика, апологетика, порівняльне богослов’я, літургіка і каноніка. Також повторно видано іншу працю єпископа Горазда “Народний збірник молитов і співів”²⁷ – книжка в 600 сторінок, містить молитви і піснеспіви літургії, вечірні і утрени, служби з Постової і Квітної Тріоди, служби на великі свята, євангельські та апостольські читання, календар і т. ін. Цей збірник є єдиним таким твором, рівного якому немає жодна Церква. Поряд з Катехизисом він є досягненням літературної, літургійної та музичної творчості. Збірник містить багато молитов, апостольських послань і євангельських читань на кожен день, календар місячний і алфавітний, вечірню, літургію св. Іоана Золотоустого та св. Василя Великого на вісім гласів, богослужіння для постового і непостового часу, обідню, служби з мінеї, святкові служби (різдвяні, для великого посту, пасхальні та на празник св. Трійці), загальні недільні богослужіння, молебні, богослужіння під час хресних ходів, чин вінчання, чин похорону священника, чин похорону дорослих і дітей в звичайний та пасхальний період, панахиду, утрени. Зміст збірника більший, ніж зміст римсько-католицького служебника. Літургійні тексти були музикально оформлені (на вісім гласів), частково використовувалися російські і сербські наспіви. Цим давалась можливість віруючим активно брати участь у богослужіннях. Урізноманітнюючи богослужіння, єпископ Горазд запровадив у Церкві народний спів.

Видані також книжки “Біблійна історія Старого й Нового Завітів” – другий випуск; “Православна літургіка” прот. Богумира Алеша, “Правила вселенських і помісних соборів” – переклад А. Г. Новака, з коментарями єпископа Іоана (Кухтіна), пізніше митрополита Празького; “Церковне право” – колективна праця, складена за курсом Н. Суворова з доповненням чехословацького церковного права і коротким оглядом кримінального права, “Вибрані твори” патріарха Алексія (Симанського), переклад з російської, та інші. У 1957 р. був надрукований навчальний посібник з української мови для студентів богословських шкіл за редакцією проф. Л. Березовського²⁸. Зміст книги митрополита Єлевферія “На Божій ниві”²⁹, яка вийшла в 1951 р. чеською, словацькою і російською мовами складала повчання, послання промови і статті. Всього за 15 років (1945–1960) видано 35 книжок, деякі з них обсягом в 700 і більше сторінок³⁰.

Рішенням Митрополичої ради в 1958 р. була створена історіографічна комісія, в обов’язки якої входило збирання та обробка документів та інших пам’яток східної культури і Православної Церкви на території Чехословацької Республіки. З огляду на те, що в організаційні роки становлення Православної Церкви в Чехословаччині важливіші завдання відсували літописну діяльність на задній план, а під час окупації багато церковних документів були знищені або втрачені,

виникло побоювання, що в історії Чехословацької Церкви залишаться чимало незаповнених сторінок. Коли підуть останні живі свідки відродження Чехословацької Православної Церкви і загубляться ті документи, які вони мають в особистому розпорядженні, буде вже пізно що-небудь робити. Тому при кожній Єпархіальній раді створено філіали історіографічної комісії. Найближчою метою цих органів були розшуки, реєстрація та збереження всіх доступних документів, що свідчать про життя і зростання Церкви, починаючи від усних розповідей очевидців подій, опублікованих спогадів і особистого листування, що стосується церковних фактів, і закінчуючи будівлями, археологічними розкопками і історичними знахідками, що мають стосунок до Православ'я. Розпочалося збиранням кореспонденції єпископа Горазда, підготовка до видання його праць і ідентифікація непідписаних його статей в різних журналах, а також складанням докладної біографії єпископа-мученика. Завданням комісії у Словаччині було зібрати і опрацювати весь доступний матеріал про Ужгородську унію, зберегти документацію про Пряшівський собор 1950 р. і про подальший розвиток Православ'я у Словаччині.

У 1960–1992 рр. книговидавнича діяльність Православної Церкви в Чехословаччині була зосереджена на виданні навчально-богословської та апологетичної літератури. Автори писали про православне минуле чехів і словаків, кирило-мефодіївську спадщину, про святого мученика Горазда. Видавались книги, які захищали православне віровчення і обґрунтовували його істинність. В цей період богослови факультету розробили та видали навчальні посібники та лекційні курси, монографії та наукові дослідження. Були надруковані навчальні посібники “Догматичне богослов'я”³¹ у двох томах (1964 р.) проф. Л. Березовського, “Короткий огляд церковної археології і мистецтва”³² прот. Іллі Качура, “Примітки до Письма Старого Завіту”³³ прот. Радивоя Яковлевича (пізніше архієпископа Симеона), двотомник “Патрологія” та “Вступ до Святого Письма Нового Завіту” прот. Штефана Пружинського³⁴, “Порівняльне богослов'я” прот. Петра Кернашевича³⁵, двотомник “Церковної історія” та “Церковна археологія” прот. Павла Алеша³⁶, двотомник з літургії та “Вступ до історії Святої Літургії” о. Петра Корманіка³⁷, з догматичного богослов'я прот. Імріха Белейканича³⁸. У 1974 р. німецькою мовою вийшла монографія проф. А. Авенаріуса “Авари в Європі”³⁹.

З богослужбових видань та віронавчальної літератури того періоду були надруковані “Великий збірник”⁴⁰, “Загальний типікон”⁴¹, молитовник “Хліб душі”⁴², “Життя у Христі”⁴³ прот. Штефана Пружинського, “Путівник по Біблії”⁴⁴ митрополита Дорофея, “Єпископ Гаразд”⁴⁵ прот. Ярослава Шуварського та ін.

Видавнича діяльність Православної Церкви в Чеських землях і на Словаччині впродовж останніх двадцяти років (1992–2012), коли її служіння проходило вже в умовах двох незалежних держав, була широкогранною і плідною. Православні видавництва Чехії (“Světlo světa”, “Eliáš” в Іглаві, Дистанційного закладу в Оломоуці, Митрополичої ради в Празі), Словаччини (Православного богословського факультету) та інші, якими послуговувалась Православна

Церква, друкували різноманітну літературу з богослов'я, церковної історії, візантології та духовно-релігійні книжки для дітей і молоді.

В області літургіїки і літургійного перекладу заслуговують на увагу праці професора прот. Петра Корманіка та прот. Штефана Шака. В 1994 р. вийшла “Православна літургіка” у двох томах відомого сербського священика-богослова Л. Мірковича, в перекладі на словацьку мову проф. прот. Петра Корманіка⁴⁶. Ця книжка знайомить читача з основною літургійною термінологією, православним літургійним богослужінням, формами богослужбового співу. З ініціативи Братства православної молоді у Словаччині вийшла у 1994 році книжка “Літургія для дітей”⁴⁷, в якій у доступній формі розповідається про Літургію та літургійне життя Церкви. Навчальний посібник прот. Петра Корманіка “Основні святі таїнства Православної Церкви”⁴⁸, розрахований на студентів богословських шкіл, був виданий у 1996 р. В ньому подано виклад основних таїнств Православної Церкви в контексті найновіших сучасних богословських досліджень в дусі патристичної літератури. У цьому ж році Православний богословський факультет університету П. Й. Шафарика в Кошицях видав книжку прот. Штефана Шака “Літургія Напередосвячених Дарів”⁴⁹. Автор з історично-літургійних позицій подав систематичний та аналітичний огляд цієї Літургії, якій в православному богослужінні відводиться вагоме місце. Велику богословську і наукову цінність має “Православна літургія”⁵⁰ прот. Петра Корманіка. Перший том, котрий вийшов у 1999 р., присвячений аналізу літургії оглашених, другий том (2000) ґрунтовно пояснює літургію вірних. Богословський, літературний та історичний виклад обрядів і молитов Таїнства хрещення подано в книзі прот. Штефана Шака “Святе Таїнство Хрещення” (1999)⁵¹.

З Церковної історії в цей період вийшли наукові праці відомого чеського богослова та історика Церкви прот. Петра Алеша, а також священиків-богословів Ярослава Шуварського, Імріха Белейканича, Штефана Горкая, Штефана Пружинського і митрополита Христофора (Пулеца). Книга з церковної історії прот. Павла Алеша “Православна Церква в нас”⁵² вийшла друком у 1993 р. Складається вона зі вступу (5–6), 13 параграфів (7–48), висновків (49) та списку літератури (50–54). Автор висвітлив історію Православ'я на Чесько-Моравських землях від часу св. Кирила і Мефодія до 90-х рр. минулого століття. Важливе наукове схвалення отримав його тритомник “Церковна історія”⁵³. У першому томі (1993) висвітлено основні віхи історії Християнської Церкви перших трьох століть її буття. Другий том (1995) присвячений дослідженню і аналізу семи Вселенських соборів. У третьому (1993) подається детальний аналіз розвитку Церкви до 1054 р., місія св. Кирила і Мефодія у Великій Моравії та подальші основні етапи чеської церковної історії. У 2002 р. вийшло друге доповнене видання третього тому під назвою “Християнський Схід і Захід до 1453 р.”⁵⁴. Оломоуцький дистанційний заклад ПБФ університету П. Й. Шафарика в Кошицях у 1995 р. видав збірник спогадів і роздумів про життя і заповіт св. муч. Горзда “Пастир і пастух”⁵⁵. Його автор – прот. Павло Алеш. Збірник приурочений 50-

ти літтю мученицької смерті єп. Горзда і 5-ти літтю канонізації. Книжка протоієреїв Штефана Горкая і Штефана Пружинського “Православна Церква в Словаччині в 19 і 20 століттях”⁵⁶ видана Православним богословським факультетом у 1998 р., словацькою мовою в обсязі 426 сторінок формату А5, накладом 1000 екземплярів. Вона складається зі вступу (3–5), 16 параграфів (6–201), висновків (202–218), публікації архівних та публікованих документів (219–422), списку літератури (423–424). У цьому науковому виданні висвітлена історія Православ'я у Словаччині в 19–20 ст., досліджені події 1968 р. і 1989–1990 рр., подано коротку характеристику Пряшівської та Михайлівської православних єпархій. Заслужують уваги опубліковані на 203 сторінках архівні документи з історії Православ'я в Словаччині. Більшість з цих документів публікуються вперше. У 1998 р. вийшло наукове дослідження Г. Вopatни “Православна Церква в Чехословаччині в 1945–1951 рр.”⁵⁷. Автор на основі архівних документів висвітлив важкий період історії чеського Православ'я, коли Церква залишилась без єпископа і була заборонена німецькою окупаційною владою. У 2001 р. надруковано дослідження Л. Гарбульової “Ладомировські спогади”⁵⁸, присвячене історії та культурно-просвітницькій діяльності монастиря преп. Іова Почаївського в Ладомировій. Вартують уваги матеріали загальнословацької наукової конференції, яка відбувалась 17–18 вересня 2010 р. в Михайлівцях, видані Земплінським музеєм (Михайлівці) у співпраці з Інститутом філософського факультету Пряшівського Університету, обсягом 372 сторінки⁵⁹. В збірнику опубліковано 22 наукові доповіді з церковної історії, археології, мовознавства та народної творчості Земпліна.

Декілька наукових праць присвячено візантійській історії. Ці питання у своїх працях “Історія Візантії”, “Візантійська культура в слов'янських областях у 6–12 ст.,” “Візантійське іконоборство 726–848” дослідив проф. О. Авенаріус⁶⁰. У цій галузі потрудився і єпископ Оломоуцько-Брненський Христофор (Пулец). Його навчальний посібник “Візантологія”⁶¹ розрахований на студентів вищих навчальних закладів. Автор досліджує історію Візантії від заснування Константинополя до 1453 р., вивчає життя візантійського суспільства та Церкви, обґрунтовує науковість візантології як дисципліни. Науковий посібник у 2-х томах прот. Штефана Пружинського присвячений візантійському богослов'ю⁶². Змістом першого тому є історія візантійського богослов'я, а другого – основні принципи і напрямки богословської науки Візантії.

Місіонерській діяльності Церкви присвячене дослідження прот. Ш. Пружинського і М. Надзама “Богословські основи православної церковної місії”⁶³. Перший том (1994) обсягом 261 с. формату А5 висвітлює проблематику місії.

В області догматичного богослов'я потрудилися священники Імріх Белейканич, Павло Алеш та митрополит Христофор (Пулец). Навчальний посібник проф. прот. Імріха Белейканича “Православне догматичне богослов'я”⁶⁴ у двох томах присвячений віронавчальним істинам Православної Церкви. Змістом першого

тому (1995) є триадологія, антропологія, христологія і сотеріологія. Друга частина (1996) висвітлює еклезіологію і есхатологію. У 1999 р. вийшла монографія священиків Павла Алеша та Імріха Белейканича “Погляд на історію православного догматичного богослов’я”⁶⁵. Автори подають історію православного догматичного богослов’я і сучасну ситуацію в Помісних Церквах. У науковому дослідженні проф. прот. Імріха Белейканича “Уніонізм як еклезіологічна проблема”⁶⁶ (1999) розглядається проблема унії з погляду еклезіології Православної Церкви. Вартує уваги і його монографія “Католицький катехизис з погляду православного богослов’я”, де автор порівнює римокатолицьке віровчення з православним⁶⁷.

З досліджень біблійної історії та православної духовності варто згадати кілька праць прот. Штефана Пружинського⁶⁸. В 1993 р. вийшов його навчальний посібник “Вступ до Святого Письма Нового Завіту”, розрахований на студентів богословських шкіл. Повний коментар на книгу Діяння святих Апостолів, написаний на основі святоотцівської та сучасної богословської літератури автор подав у дослідженні “Діяння Святих Апостолів” (1996). У праці “Життя в Христі” (1994) автор висвітлює літургійне життя Церкви, подає огляд православної еклезіології, розглядає основні методи церковного місіонерства. Змістом його двотомника “Православна духовність” є джерела християнської духовності (т.1.), спасіння і духовність, православна антропологія (т. 2.). Варто згадати і десяти томник “Голос Отців”⁶⁹, змістом якого є витяги з творів св. Отців Церкви. Упорядником цього видання був прот. Ян Зозуляк.

Отже, книговидавнича діяльність Православної Церкви Чеських земель і Словаччини відбувалась у кілька періодів. На першому етапі існування Церкви (до Другої світової війни) багато зробив єпископ Горазд і священики, які згуртувалися довкола нього. Впродовж другого періоду (1945–1960 рр.) пріоритетним залишалось видання богослужбової та віронавчальної літератури. В цей період було видано понад 35 книг, деякі з них обсягом 700–980 сторінок. В 1960–1992 рр. видано низку монографій, навчальних посібників, лекційних курсів науково-богословського спрямування, а також апологетичну літературу.

На сучасному етапі Православна Церква в Чеських землях і на Словаччині продовжує активну видавничу роботу. Друкується богослужбова література, наукові праці та монографії, зокрема з історії православ’я в чеських і словацьких землях, навчальні посібники, література для дітей. Після дослідження багатої видавничої діяльності Православної Церкви в Чеських землях і на Словаччині на усіх етапах її існування ми можемо констатувати, що Церква добре розуміла і розуміє, яке велике значення має книговидавнича справа для виконання нею важливої місії – євангельської проповіді.

**PUBLISHING ACTIVITIES OF THE ORTHODOX CHURCH ON THE
TERRITORY OF CZECH REPUBLIC AND SLOVAKIA IN THE
SECOND PART OF THE 20th C. – THE BEGINNING OF THE 21th C.**

Andriy TSEBENKO

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of Central and Eastern Europe

The publishing activities of the Orthodox Church in Czechoslovakia (since 1993 – Czech Republic and Slovakia) are analysed. The phases of its development, their features and functions are determined. The Orthodox publications are described. The integral role and the aim of the publishing activities are disclosed.

Key words: Orthodoxy, Czechoslovakia, the Czech Republic, Slovakia, publishing activities.

¹ *Богословский И.* Автокефальная Православная Церковь в Чехословакии (Обзор церковной жизни за 1953 год) // Журнал Московской Патриархии. – 1954. – №1. – С. 72–73.; *Карманов Е.* Десятилетие автокефалии Православной Церкви в Чехословакии / Е. Карманов // Журнал Московской Патриархии. – 1961. – № 11. – С. 65 – 71.; *Лейскнер И., прот.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР / И. Лейскнер // Ежегодник Православной Церкви в Чехословакии. – Прага, 1960. – С. 117 – 130.; *Ponukový katalog.* [Электронный ресурс]. – [Цит. 2012, 3 грудня]. – Режим доступу: http://www.orthodox.sk/press/knihy/Katalog/vsetky_03.htm

² *Карманов Е.* Десятилетие Автокефалии Православной Церкви в Чехословакии / Е. Карманов. – С. 68.

³ *Лейскнер И.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР / И. Лейскнер. – С. 124.

⁴ *Velký čin malí církev.* – Praha, 1945. – S. 32.

⁵ Великий Сборник. Фотокопия съ издания “Православной Миссии во Владимировой на Пряшевской Руси”. Часть 1. – Прага, 1951. – 234 с.; Часть 2. – Прага, 1952. – 601 с.; Часть 3. – Прага, 1953. – 365 с.

⁶ *Богословский И.* Автокефальная Православная Церковь в Чехословакии (Обзор церковной жизни за 1953 год) // *И. Богословский.* – С.73.

⁷ *Карманов Е.* Десятилетие Автокефалии Православной Церкви в Чехословакии / Е. Карманов. – С. 70.; *Лейскнер И.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР / И. Лейскнер. – С. 125.

⁸ Краткая история Ветхого и Нового Завета. – Прага, 1951. – 104 с.

⁹ История Православной Христианской Церкви. – Прага, 1950. – 80 с.

¹⁰ Троице-Сергиева лавра. – Прага, 1950. – 80 с

¹¹ *Епископ Горазд.* Православный катехизис / Епископ Горазд. – Прага, 1954.

¹² *Дамаскин, еп.* История Православной Христианской Церкви / Епископ Дамаскин. – Прага, 1950. – 80 с.

¹³ *Лейскнер И., прот.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР / И. Лейскнер. – С. 125.

¹⁴ Краткий православный молитвослов. – Пряшев, 1947. – 96 с.

¹⁵ Служебник. Фотокопия исправленного петроградского издания 1918 г. – Прага, 1950. – С. 544.

¹⁶ Великий Сборник. Часть I (Часослов, Октоих и Минея общая на церковно-славянском языке). – Прага, 1951. – С. 240.; Великий Сборник. Часть II (Минея праздничная на церковно-славянском языке). – Прага, 1951. – С. 372.; Великий Сборник. Часть III (Триодь постная и цветная на церковно-славянском языке). – Прага, 1951. – С. 372.

¹⁷ Молитвенник “Величит душа моя Господа” – Прага, 1953. – 220 с.

- ¹⁸ Chlib duši /Modlitby pravoslavných křesťanů v jazyce církevněslovanském/. – Prešov, 1953
- ¹⁹ Лейкснер И., *прот.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР / И. Лейкснер. – С. 125.
- ²⁰ Kostelník G. Vatikán a pravoslavná církev / G. Kostelník. – Praha, 1950. – 32 s.
- ²¹ Biskup Gorazd. Pravoslavný katechismus / Biskup Gorazd. – Praha, 1954. – 197 ř.
- ²² Kernaševič P. Svätá liturgia / P. Kernaševič. – Prešov, 1954. – 167 s.; Kernaševič P. Pastorálka / P. Kernaševič. – Praha, 1958. – 97 s.; Kernaševič P. Všeobecný typikon / P. Kernaševič. – Bratislava, 1955. – 188 s.; Kernaševič P. Homiletika / P. Kernaševič. – Bratislava, 1955.
- ²³ Patriarcha Sergij. O spasení. (výňatok z diela) / Patriarcha Sergij. – Prešov, 1956. – 119 c.
- ²⁴ Metropojlita Nikolaj. Výňatok z diela / Metropojlita Nikolaj. – Prešov, 1956. – 134 c.
- ²⁵ Лейкснер И., *прот.* Печать в жизни Православной Церкви в ЧССР. – С. 126.
- ²⁶ Biskup Gorazd. Pravoslavný katechismus / Biskup Gorazd. – Praha, 1956. – 2. vyd. – 216 c.
- ²⁷ Biskup Gorazd. Lidový sborník modliteb a bohoslužebných zpěvů pravoslavné církve / Biskup Gorazd. – Praha, 1951. – 2. vyd. – 216 c.
- ²⁸ Brezovský L. Učebnica ukrajinského jazyka / L. Brezovský. – Prešov, 1957.
- ²⁹ Елевферий, *митр.* На Божией ниве. Поучения, послания, речи и статьи / Митрополит Елевферий. – Прага, 1951. – 127 с.
- ³⁰ Карманов Е. Десятилетие Автокефалии Православной Церкви в Чехословакии / Е. Карманов. – С. 70.
- ³¹ Brezovský L. Dogmatické bohoslovie I / L. Brezovský. – Bratislava, 1964. – 224 s.; Brezovský L. Dogmatické bohoslovie II / L. Brezovský. – Bratislava, 1964. – 204 s.
- ³² Kačur I. Stručný prehľad cirkevnej archeológie a výtvarného umenia / I. Kačur. – Bratislava, 1966. – 116 s.
- ³³ Jakovljevič R. Poznámky k Písmu Starého Zákona / R. Jakovljevič. – Prešov, 1957. – Diel. I a II. – 245 s.
- ³⁴ Pružinský Š. Patológia I / Š. Pružinský. – Bratislava, 1969. – 206 s.; Pružinský Š. Patológia 2^a / Š. Pružinský. – Bratislava, 1971. – 262 s.; Pružinský Š. Úvod do Svätého Písma Nového Zákona / Š. Pružinský. – Bratislava, 1977. – 267 s.
- ³⁵ Kernaševič P. Zrovnávacie bohoslovie a sektológia / Kernaševič P. – Bratislava, 1974. – 127 s.
- ³⁶ Aleš P., *prot.* Cirkevné dejiny / P. Aleš. – Bratislava, 1978. – 327 s.; Aleš P., *prot.* Cirkevna archeológia I / P. Aleš. – Bratislava, 1985. – 126 s.
- ³⁷ Kormaník P., *prot.* Úvod do dejín svätej liturgie / P. Kormaník. – Bratislava, 1980. – 89 s.; Kormaník P., *prot.* Svätá liturgia - liturgia katechumenov I / P. Kormaník. – Bratislava, 1987. – 147 s.; Kormaník P., *prot.* Svätá liturgia - liturgia verných II / P. Kormaník. – Bratislava, 1988. – 153 s.
- ³⁸ Belejkanič I. Pohľady do dejín pravoslávnej dogmatickej teológie / I. Belejkanič. – Prešov, 1989. – 164 s.
- ³⁹ Avenárius A. Die Awaren in Europa / A. Avenárius. Amsterdam– Bratislava, 1974. – 283 s.
- ⁴⁰ Velirij sborník. – Bratislava, 1974. – 763 s.
- ⁴¹ Všeobecný typikon. – Prešov, 1966. – 198 s.
- ⁴² Chlib duši – Molitvennik. – Prešov, 1967. – 342 s.
- ⁴³ Pružinský Š. Život v Christu / Š. Pružinský. – Prešov, 1988. – 231 s.
- ⁴⁴ Митрополит Дорофей. Путеводитель по Библии / Митрополит Дорофей. – Прага, 1994. – 114 с.
- ⁴⁵ Šuvarský J. Biskup Gorazd / J. Šuvarský. – Praha, 1979. – 258 s.
- ⁴⁶ Mirkovič L., *protopresb.* Pravoslávna liturgika I / L. Mirkovič / Preklad zo srbštiny: prot. Peter Kormaník. – Thessaloniki, 1994. – 181 s.; Mirkovič L., *protopresb.* Pravoslávna liturgika II / L. Mirkovič / Preklad zo srbštiny: prot. Peter Kormaník. – Thessaloniki, 1994. – 181 s.
- ⁴⁷ Liturgika pre deti. – Prešov – Tesaloniky, 1994. – 40 s.
- ⁴⁸ Kormaník P., *prot.* Základné sväté tajiny Pravoslávnej Cirkvi / P. Kormaník. – Prešov, 1996. – 233 s.
- ⁴⁹ Šak Š. Liturgia vopred posvätených darov / Š. Šak. – Prešov 1996. – 94 s.

- ⁵⁰ *Kormaník P.* Pravoslavná liturgia. I / P. Kormaník. - Prešov, 1999. - 411 s.; *Kormaník P.* Pravoslavná liturgia. II / P. Kormaník. - Prešov, 2000. - 296 s.
- ⁵¹ *Šak Š.* Svätá tajina krstu / Š. Šak. - Prešov, 1999. - 224 s.
- ⁵² *Aleš P., prot.* Pravoslavná cirkev u nás / P. Aleš. - Brno: Světlo světa, 1993. - 54 s.
- ⁵³ *Aleš P., prot.* Cirkevné dejiny I. Úvod a prvé obdobie cirkevných dejín / P. Aleš. - Prešov, 1992. - Vydanie 2. - 316 s.; *Aleš P., prot.* Cirkevné dejiny II. Kresťanská cirkev v období všeobecných snemov / P. Aleš. - Prešov, 1995. - 242 s.; *Aleš P., prot.* Cirkevné dejiny III / P. Aleš. - Košice, 1993. - Vydanie 2. - 130 s.
- ⁵⁴ *Aleš P., prot.* Cirkevné dejiny III - Kresťanský Východ a Západ do roku 1453 / P. Aleš. - Prešov, 2002. - 159 s.
- ⁵⁵ *Aleš P., prot.* Pastýř a martyr. Sborník vzpomínek, statí a úvah o živote a odkazu svätého biskupa Gorazda k 50. výročí od jeho umučení a 5. výročí svatořečení / P. Aleš. - Olomouc, 1992–1995. - 172 s.
- ⁵⁶ *Horkaj Š., Pružinský Š.* Pravoslavná cirkev na Slovensku v 19. a 20. Storočí. Ľudia - udalosti - dokumenty / Š. Horkaj, Š. Pružinský. - Prešov, 1998. - 426 s.
- ⁵⁷ *Vopatrný G.* Pravoslavná cirkev v Československu v letech 1945 - 1951 / G. Vopatrný. - Brno, 1998. - 126 s.
- ⁵⁸ *Harbul'ová L.* Ladomirovské reminiscencie / L. Harbul'ová. - Prešov, 2001. - 127 s.
- ⁵⁹ Kresťanstvo v dejinách Zemplína. Zborník z rovnomennej celoslovenskej vedeckej konferencie, konanej 17. - 18. Septembra 2010 v Michalovciach. - 2010.
- ⁶⁰ *Avenárius A.* Dejiny Byzance / A. Avenárius. - Praha, 1992. - 532 s.; *Avenárius A.* Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v 6–12. storočí: K problému recepcie a transformácie / A. Avenárius. - Bratislava, 1992. - 279 s.; *Avenárius A.* Byzantský ikonoklazmus 726–848: Storočie zápasu o ikonu / A. Avenárius. - Bratislava, 1998. - 148 s.
- ⁶¹ *Krištof, biskup olomoucko-brninský.* Byzantologie I / Biskup olomoucko-brninský Krištof. - Prešov, 1995. - 174 s.
- ⁶² *Pružinský Š.* Byzantská teológia I – História / Š. Pružinský. - Prešov, 1998. - 249 s.; *Pružinský Š.* Byzantská teológia II. Doktrína / Š. Pružinský. - Prešov, 2004. - 380 s.
- ⁶³ *Pružinský Š., Nadzam M.* Teologicke východiska pravoslavnéj cirkevnej misie I / Š. Pružinský, M. Nadzam. - Tesaloniki, 1994. - 261 s.; *Pružinský Š., Nadzam M.* Teologicke východiska pravoslavnéj cirkevnej misie II / Š. Pružinský, M. Nadzam. - Tesaloniki, 1994. - 158 s.
- ⁶⁴ *Belejkanič I.* Pravoslávne dogmatické bohoslovie I / I. Belejkanič. - Prešov, 1995. - 220 s.; *Belejkanič I.* Pravoslávne dogmatické bohoslovie II / I. Belejkanič. - Prešov, 1996. - 224 s.
- ⁶⁵ *Aleš P., Belejkanič I.* Pohľady do dejín pravoslavnéj dogmatickej teológie / P. Aleš, I. Belejkanič. - Prešov, 1999. - 210 s.
- ⁶⁶ *Belejkanič I.* Unionizmus ako ekleziologický problém / I. Belejkanič. - Prešov, 1999. - 180 s.
- ⁶⁷ *Belejkanič I.* Katolícky katechizmus z pohľadu pravoslavnéj teológie / I. Belejkanič. - Prešov, 1998. - 132 s.
- ⁶⁸ *Pružinský Š.* Úvod do svätého Pisma Noveho Zakona / Š. Pružinský. - Košice, 1993. 237 s.; *Pružinský Š.* Život v Christu / Š. Pružinský. - Tessaoniki, 1994. - 231 s.; *Pružinský Š.* Skutku svätých Apoštolov (text a výklad) / Š. Pružinský. - Prešov, 1996. - 302 s.; *Pružinský Š.* Pravoslávna duchovnosť I / Š. Pružinský. - Košice, 1991. - 237 s.; *Pružinský Š.* Pravoslávna duchovnosť II / Š. Pružinský. - Košice, 1992. - 357 s.
- ⁶⁹ *Zozul'ak. J.* Hlas Otcov. 1 - 10 / J. Zozul'ak. - Grecko (Monastier Paraklit), 1994.